

ABUSUPIYAN AKAYEV'İN LÜGATÜ'L-MEŞHUR ADLI SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

*Bekir KAYABAŞI**

ÖZET

Kumuklar, Kafkasya'da yaşayan Türk halklarından. 20 yüzyılın başlarında bütün Orta Asya'yı etkileyen Usul-i Cedit hareketi Kumuklar arasında da takipçi bulmuştur. Abusufiyan Akayev bir eğitimci olmanın yanı sıra iyi bir edebiyatçı ve derlemeci olarak Kumuk edebiyatına birçok eser kazandırmıştır. "Lügat el-meşhur" bu eserlerden birisidir. Osmanlıca-Kumukça olarak düzenlenen sözlük diğer Türkçe konuşulan bölgelerde üretilen eserlerin anlaşılmasına yardımcı olması amacıyla kaleme alınmıştır. Bu kısa yazıdan maksat sözlüğün tanıtılmasıdır. Sözlük hakkında genel bilgi ve değerlendirmeler yanında Abusufiyan'ın sözlüğün ön sözünde zikrettiği sözlük yazımında dikkat ettiği kuralları aktaracağız.

Anahtar Kelimeler: Kumuk, Abusufiyan Akayev, Sözlük, Lügat el-meşhur.

UPON ABUSUPIYAN AKAYEV'S THE DICTIONARY OF LÜGATÜ'L-MEŞHUR

ABSTRACT

Kumyks, who live in Caucasia, are one of the Turkish nations. The Usul-i Cedit act, which affected the whole Central Asia in the beginning of 20th century, also gained followers among Kumyks. As well as being an educator, Abusufiyan Akayev brought many works of art as a successful man of letters and collector. "Lügat el-meşhur" is one of these works of art. The dictionary, that

*Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı,
bkayabasi@adiyaman.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

was prepared as Ottoman Turkish to Kumyks language, was written in order to enlighten the works of art among the district where Turkish language was spoken. This short text's aim is to introduce the dictionary. Besides the general information and evaluations of the dictionary, we will tell the rules of dictionary writing, that were stated by Abuspiyan in the foreword of the dictionary.

Key Words: Kumyk, Abusupiyan Akayev, Dictionary, Lügat el-meşhur.

Giriş

Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nun en güneyinde Azerbaycan'la komşu olan özerk cumhuriyettir. Kafkas dağları ile Hazar denizi arasında bir geçiş bölgesinde kurulmuş ve üzerinde onlarca farklı ulusu barındıran küçük bir ülkedir. Dağıstan Kumuk Türklerinin de vatanıdır. Kadim zamanlardan beri Kumuk Türkleri ve onların ataları Hunlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar; Hazar denizi boyunca Derbent'ten Kuzey Osetya'ya ve şimdiki Stavrapol kıyılarına kadar uzanan topraklarda yaşamışlardır. Günümüzde Kumuk Türklerinin ekseri Dağıstan'da, az bir kısmı ise Çeçenistan'da ve Kuzey Osetya'da yaşamaktadır. Kumuk Türklerinin nüfusu üç yüz binden fazladır¹.

Dağıstan'ın şehrli yerleşik halklarından olan Kumuklar elbette bir edebî geleneğe sahiptirler. Kumuk Türkçesiyle yazılı edebiyatın doğuşu, XX. yüzyılın ilk yarılarında gerçekleşmiştir². XX. yüzyıla kadar güçlü bir sözlü edebiyat geleneğine sahip olan Kumuk edebiyatı, bütün neveleri ve şekilleri ile zengin ve tükenmez bir hazine halinde, nesilden nesile intikal etmek suretiyle halk hafızasında kuvvetle yaşamaktadır³. Bu kadar güçlü bir halk edebiyatı geleneği XX. yüzyılın başlarında yazılı edebiyat ürünleri de vermeye başlamıştır. Bunu hazırlayan ortam, önceki yüzyılda meydana gelen gelişmeler sayesinde olmuştur. XIX. yüzyılda Rusya Müslümanları arasında süratle gelişmekte ve yayılmakta olan yenileşme hareketi ve

¹Abdülkadir Abdulhatipov. "Kumuk Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, C 9, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007 s.311

²Çetin Pekacar, "Kumuk Türklerinin Ansiklopedik Âlimi, Eğitimci, Yazar ve Şair Abusupiyan", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 9 TDK 2000, s.160

³Mirza Bala, "Kumuklar", **MEB. İslam Ansiklopedisi**, C. 6 İstanbul 1977, s. 988

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

modern edebiyat akımlarının tesiri ile Kumuk Türklerinde de yeni eserlere, gazete ve dergilere karşı ilgi uyanmıştı⁴. Kafkasya'daki güç mücadelesi çerçevesinde Kafkas uluslarının bilinçlenmesi çok yönlü olarak devam etmiştir. Rus ve Osmanlı çekim merkezleri bu coğrafyada etkinlik sahaları oluşturmak istemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl içerisinde sonraki yüzyılda da etkisini gösterecek birçok fikir akımının etkisinde kalmıştır. Gaspıralı İsmail'in önderliğinde oluşan Türkçülük akımı bu fikir hareketlerindedir. Tataristan merkezli bu fikir akımı Kafkasya'daki akraba topluluklar üzerinde etkili olmuştur. Kazan'da başlayan yayıncılık faaliyetleri bütün bu coğrafyada bir kamuoyunun oluşması sonucunu doğurmuştur. Nitekim Muhammed Mirza Magareyef, XX. yüzyılın başlarında Temürhan-Şura'da(bugünkü Buynaksk) kurduğu bir basımeviyle Kumuk edebiyatının gelişimine katkıda bulunmuştur⁵. Halkın bilinçlendirilmesi bağlamında "Usul-i Cedid" eğitim sisteminin gerektirdiği kitapların yazımı ve yayımlanmasının yoğun bir matbuat faaliyetini gerekli kılması kaçınılmazdır. Bu çalışmalara destek veren dönemin bilim insanları birer "ansiklopedist" olarak her alanda eserler vermişlerdir. Bu bilim insanlarından birisi de hiç kuşku yok ki Abusupiyan Akayev'dir.

Abusupiyan Akayev, onlarca eser vermiş velut bir yazardır. Edebi eserleri ile Kumuk edebiyatına katkıda bulunmuş şair ve yazarlığı yanında derlemeciliği ve eğitimciliği de önemli mezzetleri arasında sayılabilir. Usul-i Cedid hareketinin Kafkasya'daki en büyük temsilcilerindedir. Gerek Kazan'da bulunduğu süre zarfında gerekse Kafkasya'da yoğun bir yayın faaliyeti içerisinde olmuştur⁶.

El-Ĥidmetü'l-Meşküre Fi'l-Lügati'l- Meşhüre

Eser 1925 yılında Buynaksk'de basıldı. Sözlük, önsözü ile birlikte 192 sayfadandır. Sözlüğün arkasında Abusupiyan'ın bir diğer sözlüğü bulunmaktadır. "Süllemu li'l-lisan" adlı bu küçük eser Arapça-Kumukça-Avarca-Ruşça sözlüktür. Oldukça basit bir sistemle yazılan bu sözlük yalnızca kelime karşılıklarından ibarettir.

Lügätü'l-meşhüre 11655 madde başından oluşan modern anlamda bir sözlük olup, önsözünde sözlüğün nasıl yazıldığı ve imlası

⁴ Çetin Pekacar, agm., s.160

⁵ Rıza Kurtuluş, "Kumuklar", *DİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 372-373

⁶ Abdulkadir Abdullatipov, *İstoriya Kumıkskoy Literaturi (do 1917 goda) I cast, Mahaçkala, 1995, s.111*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

ile alakalı açıklayıcı bilgiler de görmekteyiz. Yüz yıl önceki Kumukça'nın fonetik hususiyetleri hakkında tam bir bilgi edinemediğimiz için sözlüğün harekeli yazılmış ön sözünü Latin alfabesine aktarmakta bazı güçlüklerle karşılaştık. Bu nedenle önsöz Türkiye Türkçesine aktararak verilecektir. Abusupiyan ön sözde sözlük hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Türkçe kitaplığa bakanlar için bizim dilimizde olmayan ve halkımızın manasını bilmediği kelimelerin anlamını açıklamak için bir sözlük yazmak çok zamandan buyana gerekli bir iş idi. Hele bugünlerde bu ihtiyaç on kat daha artığından bu kitabı yazıp bastık. İstanbul Türkçesinde olan Arapça, Farsça ve yabancı sözcüklerin yanında İstanbul Türkçesinde olup bizim dilde olmayan sözcükler alındı. Az bulunan şeyler çok nadir değilse alındı. Bundan başka Azerbaycan Türkçesi ya da Kazan Türkçesine özel birçok sözcüğü aldık. Azerbaycan ya da Kazan'da çıkan gazete ve kitapları okuyanlar için kolaylık olacak inşallah”.

Mukaddime

Konuya girmeden önce bir iki şeyi beyan edeceğiz:

1. Sözlüklerdeki düzene göre sözcükler ilk harflerine göre dizildikleri gibi ikinci üçüncü harflerine göre de dizilirler. Mesela her bölümde ikinci harfi “sin” olan sözcükler ikinci harfi “şın” olan sözcüklerden önce yazılmıştır. Her sözcük kendi yerinde aranmalıdır.
2. Demokrasi, kontrol gibi “kâf” ya da “kef” le yazılabilecek sözcükler için her iki yere de bakmak gereklidir. Bu sözcükleri “kâf”la yazmak bizim için galat da olsa İstanbul ve Azerbaycan için böyle değildir. Onlar “kâf”ı “kef” gibi okuyorlar.
3. “zâğritâ” gibi sözcükler bir yerde “gâf” ile bir yerde “ğayn” ile yazılır doğrusu “kâf” yazılmasıdır. İstanbul ve Azerbaycanlılar “ğayn”ı “gâf” gibi okuyup yazarlar.
4. “tâ”nın yerine “dâl” yazılan durumlarda (tonanma-donanma) gibi; “tâ”nın yerine “tâ” yazıldı (râyürt-râyurğ) gibi ; “sîn”in yerine “şâd” yazıldı (istime iştime) gibi; “kâf”ın yerine “ğayn” yazıldı (yañkağ-yañgak) gibi
5. Hareke yazılan durumlarda (burun-burün) gibi ; (kânâl- kanâl) gibi
6. “cühelâ” gibi sözcüklerdeki aksak elifler bazen yazıldı bazen yazılmadı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

7. Biz bu kitapta mesela “şavmak” ve “şavurmak” her ikisini de yazmadık. Yalnız “şavurmak”ı yazdık. “şavdırmak”ı bulmak için “şavmak” a bakmak gereklidir...

8. (felekî-felekiyyet) gibi sözcükler aynı anlamdaysa biri yazılıp, diğeri yazılmadı manasını bulmak için birine bakmak yeterlidir.

9. “me‘hāz”, “fuvād”, “mefā‘il” gibi aksak eliflerin elif olarak yazılı olduğu durumlarda elife y olarak yazılı olduğu yerlerde y’ ye bakmak gereklidir.

10. “mānāpolyā” gibi sözcüklerin sonu ya elif ya da h yazılan yerde olmalıdır.

11. “müdde‘ā” gibi sözcüklerin sonunda elif yazılı ise elifte; y yazılı ise y’ de olmalıdır.

12. Mesela “ muḥayyel” hayale gelen asılsız şey anlamına gelen sözcükle “muḥeyyelāt” hayale gelen asılsız şeyler anlamına gelen sözcük anlam olarak birbirine çok benzediğinden yalnızca birisi yazıldı.

13. Mesela “mezmüm” kınama anlamına gelen bir sözcüktür ve “mezmüme” de aynı anlama gelse de “mezmüm” ve “mezmüme” ayrı ayrı zikredildi.

14. Mesela “mümāreset” ve “mümārese” iki şekilde yazılan sözcüklerdir. Bu şekillerden biri tercih edildi eğer sözcük bir biçimde yoksa diğere bakılmalıdır.

15. Arapça sözcükler “ع” ile işaretlendi, Farsça sözcükler “ف” ile işaretlendi. Ecnebi sözcükler için “ج” ; İstanbul Türkçesi için “ت” Azerbaycan için “ڭ” harfi kullanıldı. İki dilden kelimelerle kurulan sözcükler için iki harf kullanıldı ⁷.

Sözlüğün Yapısı

Sözlükte toplam beş dilden 11655 madde başı sözcük bulunmaktadır. Sözlüğe alınan madde başı sözcüklerin dillere göre dağılımı şöyledir:

Türkçe: 1198

Arapça: 7782

Farsça: 1822

Azerice: 35

⁷Apusupiyān Akayev, El-ḥidmetü'l-meşküre fi Lüğati'l-meşhüre, Buynaski 1925, s. 2-3

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Kazanca(Kazan Tatarcası):162

Ecnebi: 277

Arapça-Farsça: 222

Arapça-Türkçe: 29

Farsça-Türkçe: 9

Farsça-Arapça: 102

Türkçe-Farsça: 7

Farsça-Türkçe-Arapça: 1

Farsça-Azerice: 1

Ecnebi-Türkçe: 1

Arapça-Ecnebi-Türkçe: 1

Ecnebi-Arapça: 4

İstanbul Türkçesi: 1

Ecnebi-Farsça: 1

Toplam: 11655

Abusupiyan, sözlüğüne aldığı kelimelerin hangi dile ait olduğu hususunda bilgi vermiştir. Sözlüğün diğer özellikleri şöyle sıralanabilir.

1. Alfabetik bir sözlüktür. Madde başı sözlükler Osmanlı Türkçesi alfabesine göre sıralanmıştır. Bu sıralamada harekelere itibar edilmediğini görmekteyiz.

أب	eb
ابا	ibā
ابطايل	ebāṭil

Hareke esas alınsaydı “ebāṭil” ın “ibā”dan önce gelmemesi gerekirdi.

2. Madde başı sözcüklerin hangi dilden oldukları belirtilmeye çalışılmıştır. Türkçe, Arapça, Farsça, Azerice, Kazanca(Kazan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Tatarcası) açıkça zikredilmiş fakat Batı dillerinden geçen sözcükler “ecnebi” genel başlığı altında verilmiştir. Kimi sözcüklerin orijinleri konusunda yanıldığını görmekteyiz. “anāhtār” sözcüğü Türkçe olarak verilmiştir. Oysa adı geçen sözcük Yunancadan dilimize geçmiştir⁸.

İki ayrı batı dilinden geçen aynı sözcük telaffuz farklılıklarından dolayı ayrı madde başı altında verilmiştir. Rusçadan alınan “anarhiya”⁹ sözcüğüyle Fransızcadan geçen “anarşi”¹⁰ sözcükleri aynı kökten türeyen ve aynı anlama gelen sözcüklerdir.

3. Madde başı olan sözcüklerin sözcük türleri hakkında bir bilgi verilmemiştir. Sözlükte fiiller mastar halinde yer almaktadırlar. “öksürük”te olduğu gibi yapım eki almış halleri ayrı madde başı yapıldığını görmekteyiz.

4. Sözlükte madde başı olarak yer alan sözcükler mümkün olduğu kadar kısa karşılıklarla açıklanmıştır. Nadiren açıklama uzatılmıştır.

“şahş: 1.kişi, 2. nefis, 3.adamın közgide körinikin şüreti” örneğinde olduğu gibi üç ayrı karşılığın verildiği örneklere az rastlanmaktadır.

5. Tamlamaların madde başı yapıldığı görülmektedir. “ittifāk-ı tedāfi’i, işbāt-ı vücūd, hamele-i kur’ān örneklerinde olduğu gibi.

Lügatü’l-meşhūr’un yeri ve önemi:

Abusupiyan, muhtemelen Tanzimat sonrası yazılan eski harfli sözlükleri dikkate alarak, sözlüğü hazırlamış olmalı. Kimi sözlüklerle biçimsel benzerlikler gözlemek mümkündür. Sözcüklerin sıralanışı, Türkçe sözcüklere madde başı olarak yer vermesi yönleriyle Kamus-ı Türki’ye benzediğini söylenebilir¹¹. Lügat-i Remzi’de 37 sözcükten oluşan “ kelimāt-ı Türki-i garibe” olarak adlandırılanlar dışında Türkçe madde başı sözcük bulunmamaktadır¹². Lügatü’l-meşhur, Türkçe sözcüklerin madde başı olması özelliğinden dolayı Türkçe sözcükleri madde başı yapmayan Lügat-i Naci’den¹³ de farklı bir konumda olduğu söylenebilir.

Tanzimat sonrası yazılan sözlüklerden bazılarının sözcük sayıları şöyledir:

⁸ **Türkçe Sözlük**, TDK, 2005, s. 94

⁹ E.M.E.Mustafayev; V.G.Şçerbinin, **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, Multilingual Yayınları, Moskova 1995, s.23

¹⁰ **Türkçe Sözlük**, TDK, 2005, s. 96

¹¹ Ertuğrul Topbaş, **1875-1905 Yılları Arasındaki Sözlükler Üzerine Bir İnceleme**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1987 s116-125

¹² Ertuğrul Topbaş, age. s45-56

¹³ Ertuğrul Topbaş, age. s59

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Lehçe-i Osmanî	6.329
Lügat-i Remzî	38.632
Lügat-i Nâcî	17.337
Kamus-ı Osmânî	18.137
Kamus-ı Türkî	26.654
Mükemmel Osmanlı Lügati	19.330 ¹⁴

Lügatü'l-meşhûr, 11.655 madde başı sözcük sayısı ile yukarıdaki sözlükler arasından yalnızca Lehce-i Osmanî'den daha iyi bir konumda olduğu görülmektedir.

Sonuç

Dil çalışmalarında sözlük kuşkusuz göz ardı edilemeyecek öneme sahiptir. Kaybolup giden ya da başka dillerin etkisinde anlam katmanlarını kaybeden sözcüklerin oluşum ve gelişim seyirlerini izlemekte metinler yanında sözlüklerden de yararlanılmaktadır. Kumuk Türkçesi ilk yazılı edebiyat ürünlerini verdiği dönemlerde yazılan "Lügatü'l-meşhûr" görece küçük bir halkın yaşadığı coğrafyadaki köklü yazı dilleri karşısında var olma mücadelesini sergilemesi açısından çok değerli bir eserdir. Bu sözlüğün bir diğer önemi de Kafkasya'daki Müslüman milletlerin bilinçlenme sürecinin bir ürünü olmasıdır.

Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kazan Tatarcası gibi dönemin yazı dillerini içine alan bu sözlük dil araştırmaları açısından da önemlidir. Sözlüğün harekeli olması ve giriş kısmındaki bilgilerden sözlükçülük konusunda bilgi sahibi olduğunu anladığımız yazar, henüz sözlü bir edebiyat geleneğine sahip bir dil olan Kumukça hakkında günümüz araştırmacılarına yararlı bilgiler ve belgeler sunmaktadır.

¹⁴ Ertuğrul Topbaş, age. 194

KAYNAKÇA

- ABDULLATİPOV Abdulkadir, **İstoriya Kumıkskoy Literaturi (do 1917 goda) 1** cast, Mahaçkala 1995.
- ABDULHATİPOV Abdülkadir, Kumuk Türkleri Edebiyatı, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi C 9**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- AKAYEV Apusüpiyan, **El-ħidmetü'l-meşküre fi Lüğati'l-meşhüre** Buynaski 1925.
- BALA Mirza, **Kumuklar**, MEB. İslam Ansiklopedisi C.6, İstanbul 1977.
- E.M.E Mustafayev. ve V.G. Şçerbinin, **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, Multilingual Yayınları, Moskova 1995.
- KURTULUŞ Rıza, **Kumuklar**, DİA C.26 Ankara 2002.
- PEKACAR Çetin, **Kumuk Türklerinin Ansiklopedik Alimi, Eğitimci, Yazar ve Şair Abusüpiyan Akayev**, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi S 9, TDK 2000.
- Türkçe Sözlük, TDK, 2005.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*